

TEREBINTH

Religie en
funeraire cultuur

Leegstaande
monumentale
kerken

Boze geesten in
Suriname

Graven op Internet

Tijdens Open Monumentendag 2005 wordt aandacht besteed aan allerlei gebouwen die verband hebben met een religie of spirituele stroming. Behalve kerkgebouwen maken ook kerkhoven en begraafplaatsen deel uit van het religieus erfgoed. Nederland kent verschillende provinciale stichtingen die zich ten doel hebben gesteld historische kerkgebouwen te behouden. Kerk en kerkhof vormden lange tijd een eenheid; de meeste oude kerken worden nog omringd door een – dikwijls geruimd – kerkhof. De Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) schrijft op haar site: 'Lange tijd waren oude kerkhoven letterlijk ten dode opgeschreven. Met het verdwijnen van de gebruiksfunctie verdween ook het onderhoud aan deze vaak eeuwenoude plekken. Helaas zijn de gevolgen hiervan maar al te goed zichtbaar. Terreinen en bijbehorende groenelementen verkeren in een ernstig verwaarloosde toestand en grijze elementen zoals grafmonumenten zijn omgevallen en soms onder het maaiveld verdwenen'. Dankzij het project 'Kerken in het groen' werden ruim twintig kerkhoven van de ondergang gered. De site van de SOGK geeft jammer genoeg weinig informatie over de betreffende kerkhoven. Wanneer je de plaatsnaam op de kaart aanklikt verschijnt er een foto van het betreffende kerkhof. Helaas zonder enige toelichting. De stichtingen in Friesland, Gelderland, Noord- en Zuid-Holland houden zich – volgens de informatie op hun site – alleen bezig met het behoud en verhuur van kerkgebouwen.

De National Federation of Cemetery Friends (NFCF) is een federatie van vrijwilligersgroepen die zich inzetten voor het behoud van plaatselijke begraafplaatsen. De site is niet bijzonder interessant maar de links naar de websites van de aangesloten groepen geeft een aardig beeld van de activiteiten van de NFCF. Kensal Green in Londen is een van de oudste en sfeervolste begraafplaatsen in Engeland. Het werd in 1832 ontworpen als een landschapspark met fraaie bomen en bijzondere planten. In de loop der tijd zijn hier meer dan 300.000 mensen begraven waaronder 700 'bekende Britten'. Op de site The Androom Archives is een reisverslag te lezen over deze unieke begraafplaats.

Links

SOGK, www.groningerkerken.nl

Open Monumentendag, www.openmonumentendag.nl

National Federation of Cemetery Friends, www.cemeteryfriends.fsnet.co.uk

The Androom Archives, www.xs4all.nl/~androom/dead/kensal.htm

(advertenties)

www.rouw.nl / www.crematorium.nl / www.begraafplaats.org én

www.uitvaartinformatie.nl

Uitvaart Internet Diensten

P. Moreelsestraat 30, 8932 HS Leeuwarden T. (058) 213 97 07 / F. (058) 216 01 94 / E. info@uitvaartinformatie.nl

Op onze sites bieden wij onafhankelijke informatie over de uitvaart. Bezoekers (inmiddels meer dan 500.000 per jaar) kunnen o.a. via onze uitvaart-encyclopedie informatie vinden over tal van zaken rondom een uitvaart. Voor een aantal onderwerpen hebben we gespecialiseerde sites gemaakt.

Kijk op onze 4 internetsites (de www-adressen staan hierboven).

Onze sites bieden uitvaart-ondernemingen, verenigingen en stichtingen de mogelijkheid tot adverteren en informeren.

Uniek is dat u **via deze sites** de adressengids voor de uitvaartbranche kan vinden

Adverteren:

In de adressengids vanaf 65,- euro p.j. Vermelding en een link op de Homepage vanaf 95,- euro per jaar.

Inhoud

Begraafplaats Syrisch-orthodoxe
gemeenschap te Glane

Herbestemming van monumentale kerken.	36
Rita Hulsman vraagt zich af of er acceptabele mogelijkheden zijn om kerkgebouwen die niet langer als zodanig in gebruik zijn toch een zinvolle bestemming te geven.	
Verenigingsnieuws	38
Afleggen en ter aarde bestellen in Suriname.	40
Jannes Mulder geeft een uitvoerige beschrijving van de gebruiken bij het afleggen en begraven die nog steeds in Suriname in zwang zijn.	
Publicaties	44
Excursies	46
Agenda	48

Van de gastcolumnist

Waren we nu maar met z'n allen trouwe gelovigen gebleven en waren we maar keurig onze duit in het zakje blijven doen, dan hadden kerkbestuurders zich niet in duizend bochten hoeven te wringen om de tent draaiende te houden. En dan hadden wij weer niet hoeven te protesteren als zij beslissen om kerkgebouwen af te stoten. Want daar hebben we toch moeite mee, wij met ons historisch besef, dat de wijkkerk wordt overgenomen door de Tapijtrens.

Toch zou het erger zijn als er geen nieuwe bestemming werd gevonden en de slopershamer er tegenaan zou gaan. Nu hoeven we alleen maar te proberen de op de gevel aangebrachte reclame weg te denken, dan worden we in ieder geval nog herinnerd aan het verleden.

Als er in de kerk is begraven wordt het lastiger. In Zwolle is de Bethlehemskerk tot partycentrum getransformeerd en er wordt gedanst op de graven. In de Broerenkerk zijn de meeste, maar niet alle, resten opgegraven. Daar vinden culturele evenementen plaats. Het is even wennen. Toch nuttig ik graag mijn biertje op een terras op het Grote Kerkplein, ooit begraafplaats. Er is natuurlijk wel een verschil: al zit je boven de doden, je ziet geen graftekens meer. Het lijkt mij het beste –uit piëteitoverwegingen en ter bescherming van het historische materiaal- om wanneer

kerken een profane bestemming krijgen daarbij de voorwaarde te stellen dat de zerken aan het oog worden onttrokken. Leg er maar een extra vloer in na alles goed te hebben gedocumenteerd. De meeste archeologische vondsten worden immers na documentatie ook weer aan het oog onttrokken? Voor veel zerken, vooral die van zandsteen die al tot op het bot versleten zijn, zal dat overigens allemaal niet meer nodig zijn.

In de rooms-katholieke Sint Michaëlskerk is nooit begraven, maar wel staat er de reliekschrijn van Thomas van Kempen. Ook dit godshuis moet sluiten en de schrijn moet dus worden verplaatst. Maar och, de resten van Thomas hebben al zoveel verhuizingen binnen Zwolle achter de rug. Die ene zullen ze ook nog wel overleven. Laten we in het geweer komen als onze funeraire cultuur wordt bedreigd met vernietiging. Initiatieven om uit financiële noodzaak nieuwe bestemmingen te vinden voor kerken, inclusief zerkenvloeren, kunnen we dan toejuichen.

Sytze de Boer

Colofon

TEREBINTH

TIJDSCHRIFT VOOR
FUNERAIRE CULTUUR

JAARGANG XIX

NUMMER 3

SEPTEMBER 2005

Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement
Het lidmaatschap kost personen minimaal € 19,50, elke huisgenoot € 8,- en organisaties minimaal € 60,- per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor € 19,50. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rhenen. Na 1 juli is nog slechts de helft van het bedrag verschuldigd. Na 1 december tot het einde van het jaar gratis. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen bij het bureau. Losse nummers van de Terebinth kosten € 2,50 per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau
Henk van Laar
Molenweg 2, 3911 SH Rhenen
Tel: 0317-61 60 72
hendrik.van.laar@hetnet.nl
Website: www.terebinth.nl

Kopij
Kopij wordt in Word via e-mail aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden of via e-mail of op papier aangeleverd. Voor het laatste nummer van het jaar 2005 is de inleverdatum 23 oktober. De verschijningsdatum is 1 december.

Redactieadres:
Rita Hulsman
Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam
E-mail: terebinth@box.nl

Advertenties en inlegvellen
Ineke Verbeek: 070-3861256

Redactie:
Sytze de Boer, Wim Cappers, Bartho Hendriksen, Rita Hulsman, Bert Pierik en Ineke Verbeek.
Overnemen van artikelen en illustraties alleen na vooraf gegeven schriftelijke toestemming van de redactie.
Illustraties: Puck Kooij, voorpagina en achterpagina,
Jannes Mulder, pp.40, 41 en 43.

Hoofdredactie: Wim Cappers
Eindredactie: Ineke Verbeek
ISSN: 1382-5259

Opmaak en productie:
uitgeverij Ger Guijs, Rotterdam

Herbestemming van monumentale kerken. **Disco, supermarkt of begraafplaats?**

De lancering van het plan om een kerk in te richten als overdekte begraafplaats, deed in 2004 heel wat stof opwaaien. De discussie in de uitvaartwereld ging voornamelijk over wel of geen noodzaak van bovengronds begraven in verband met een mogelijk toekomstig gebrek aan grafruimte op de bestaande begraafplaatsen of aan grond voor de aanleg van nieuwe dodenakkers. Ook de veronderstelde nadelen van grondgraven voor het milieu kwamen ter sprake. Het gebouw dat als begraafplaats zou gaan dienen, bleef daarbij onderbelicht.

Kerkgebouwen staan tijdens de komende Open Monumentendag, die het thema Religieus erfgoed voert, in het centrum van de belangstelling. Een deel van de monumentale kerken is nog in gebruik als godshuis, andere hebben een profane functie gekregen. De nieuwe bestemming varieert van appartementencomplex tot supermarkt en discotheek. Binnenkort komt daar wellicht de functie van bovengrondse begraafplaats bij.

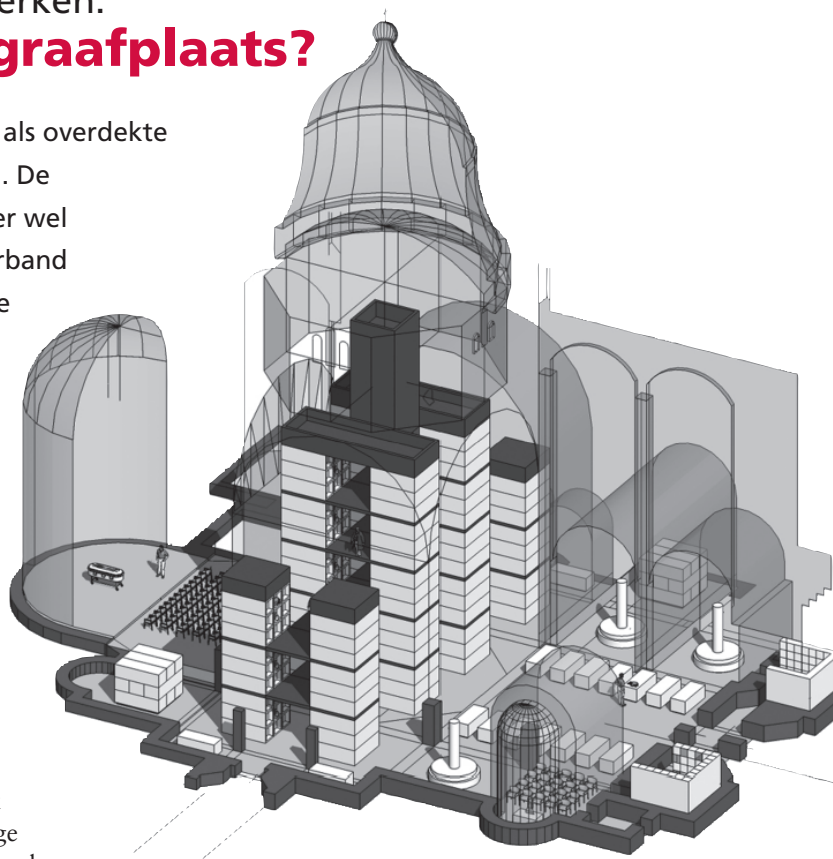
Van martelaarsgraf naar kerk

Begraafplaatsen en kerken zijn sinds de komst van het christendom eeuwenlang nauw verweven geweest. Vaak stond een graf aan de wieg van de kerk. Zoals bij de St. Servaas Basiliek in Maastricht, die voortkwam uit het graf van Servaas. Deze was bisschop van Tongeren toen hij een visioen kreeg, dat hij de bisschopszetel naar Maastricht moest verplaatsen. In 384, kort nadat hij deze opdracht had vervuld, overleed hij. Zoals destijds voorgeschreven, werd hij langs de heerweg buiten Maastricht ter aarde besteld. De Maastrichtenaren bouwden een houten kapel boven zijn graf, waaruit in verschillende stadia de basiliek ontstond, die na verloop van tijd door stadsuitbreidingen in de bebouwde kom kwam te liggen. Omdat mensen graag in de buurt van een heilige begraven wilden worden, in het geloof dat deze voor hun zielenheil kon bemiddelen, begon men die kerk als begraafplaats te gebrui-

ken. Dat gebeurde ook in andere kerken die een relik van een heilige bezaten, wat voldoende werd geacht voor eenzelfde bemiddeling. Na de protestantse Reformatie in 1572, toen de hervormden de katholieke kerken in bezit namen en de relieken, heiligenbeelden en andere 'paapse' bijgelovigheden verwijderden, bleef men er wel begraven. Pas in 1829 kwam er door het verbod op begraven in kerken een eind aan de begraaffunctie.

Leegloop

Rond 1960 begon door de ontkerkelijking het kerkbezoek dramatisch terug te lopen, waardoor de kerkgenootschappen kerken moesten sluiten. Sloop was vaak onvermijdelijk. Dat was op zich geen nieuw fenomeen, want in de 19de eeuw gingen er ook leegstaande kerken tegen de vlakte, waarbij soms de begraaffunctie via de achterdeur weer binnenkwam. Zoals bij de 16de eeuwse Nederlands-hervormde kerk van Wilsveen die buiten gebruik gesteld werd en in 1820 wegens bouwvalligheid moest worden afgebroken. Het werd geen totale afbraak, want binnen de restanten van de muren richtten de protestanten hun eigen begraafplaats in. Datzelfde gebeurde in 1844 met de 16de eeuwse Nederlands-hervormde

Perspectief van een begraafplaats als losse structuur in een kerkgebouw.

kerk van het dorp Kralingen bij Rotterdam. De muren bleven op een hoogte van ongeveer anderhalve meter boven het maaiveld staan en daarbinnen maakte men grafkelders. Wie de voorgeschiedenis niet kent, zal op de begraafplaats de contouren van het voormalige kerkgebouw niet terugvinden. Dat is wel het geval in Warmond, waar sinds 1874 binnen de ruïne van de Nederlands-hervormde kerk een gedeelte van de protestantse begraafplaats ligt.

Instandhouding

In de 20ste eeuw groeide het aantal overtollige protestantse en katholieke kerken in rap tempo. Wat te doen met een kerkgebouw dat niet meer als godshuis dienst kon doen? Afbraak lag in de eerste helft van de vorige eeuw nog steeds het meest voor de hand, en de slopershamer maakte korte metten met menig kerkgebouw, monumentaal of niet. Maar omstreeks de jaren zeventig kwam het accent meer te liggen op instandhouding en herbestemming. Soms lukte het om het

gebouw te verkopen aan jonge kerkgenootschappen als de Volle Evangelie Gemeente, de Kerk van de Nazarener, of aan een moslimvereniging. Zo bleef het gebouw in gebruik voor de eredienst, hoewel islamieten niet overal even welkom waren.

Andere kerken kregen een profane bestemming. Ze werden omgebouwd tot appartementencomplex, museum, theater, bibliotheek, winkelparadijs of discotheek.

Afbraak was aanvankelijk de bedoeling bij de Dordtse Nieuwkerk, toen deze eind 1960 leeg kwam te staan. Maar de vergunning tot sloop werd geweigerd omdat het uit 1592 daterende gebouw op de monumentenlijst stond. Daarop begon een lange zoektocht naar andere functies en de bijbehorende gebruikers. Uiteindelijk kwam er een plan uit de bus voor een combinatie van woongebouw, ontmoetingsruimte en supermarkt. In 1987 was de verbouwing klaar, maar een succesverhaal is het niet geworden. De woningen waren gehorig en slecht te verwarmen, de exploitant van de supermarkt liet in het inwendige van de cultuurhistorische waarde geen spaan heel en de ontmoetingsruimte functioneerde niet.

Hergebruik voor niet-godsdienstige doeleinden riep ook weerstand op bij mensen die er voorheen ter kerke gingen. Inwoners van Hoorn reageerden emotioneel toen ze in 1985 hoorden dat het inwendige van hun kerk werd verbouwd tot een combinatie van woningen, bedrijfjes en een bibliotheek: 'Hoe durven jullie onze Grote Kerk te verkrachten?' Maar het alternatief was sloop en dat had ongetwijfeld tot nog meer protesten aanleiding gegeven.

Bierkratten voor de kapel

Bij herbestemming hebben we het lang niet altijd over oude kerken, ook veel relatief jonge gebouwen zijn overtuigend geworden. Bijvoorbeeld de St. Bernadettekerk in Helmond. Het bisdom Den Bosch sloot de kerk in 1999. Het liefst wilde ze de kerk afbreken, maar de gemeente vond dat het straatbeeld dan ernstig zou worden aangetast en gaf er de voorkeur aan de kerk een tweede leven te geven. In 2000 is de kerk verbouwd tot supermarkt. De winkelier heeft zijn best gedaan om het 'heilige sfeertje' uit de kerk

te krijgen. Dat is gelukt. De kapel is verdwenen achter een hoge stapel bierkratten, posters bedekken de gebrandschilderde ramen en op de plaats van het altaar staat nu de vitrine met hamlappen. Toch slaan sommige bezoekers nog steeds een kruisje als ze komen winkelen in het gebouw waar ze vroeger de mis, een begrafenis of een communie bijwoonden. De kerk is dus niet uit het straatbeeld verdwenen, maar de hoog aan de voorgevel staande Bernadette met haar negen schaapjes wordt overschreeuwd door de lager aangebrachte reclameborden van de supermarkt.

Begraven terug in de kerk

Hergebruik als rouwcentrum is dan meer in overeenstemming met één van de vroegere functies van een godshuis. In de Rotterdamse wijk Schiebroek onderging de Gereformeerde Kerk deze metamorfose, in Wageningen de Christus Verrijzeniskerk.

Tot voor kort dacht bijna niemand eraan dat je een kerk (weer) kunt gebruiken om te begraven of om as bij te zetten. In een enkele kerk bestaat de mogelijkheid urnen bij te zetten, zoals in de crypte van de Utrechtse Pieterskerk.

Het eerste plan om het interieur van een leegstaande kerk grotendeels te benutten als bovengrondse begraafplaats dateert van enkele jaren geleden. HamersVoorveltNijssen Architecten ontwikkelde samen met Palenque, onderdeel van Genius Loci begraafplaatsadviseurs, het concept: een los van het interieur staande open structuur met bouwkundige invulling. Het ontwerp trok veel aandacht als een van de ingediende plannen voor een passende herbestemming van de St. Lambertuskerk in Maastricht. Deze uit 1914

daterende koepelkerk werd in 1985 buiten gebruik gesteld. Sloop was geen optie, omdat het gebouw sinds 1998 op de monumentenlijst staat. Na selectie van alle ingediende plannen bleven er twee over: voor een bovengrondse begraafplaats en voor kantoren annex concert- en lezingruimte. Op 12 juli 2005 besloot de gemeenteraad het laatstgenoemde plan te laten uitvoeren. Een belangrijke overweging was daarbij, dat de omwonenden liever geen begraafplaats in de buurt wilden hebben. Het taboe op de dood is dus nog niet verdwenen.

Een experiment waard

Of bovengronds begraven zich goed laat invoegen in de kerk, zal moeten blijken. Als het niet in de Lambertuskerk lukt, dan verdient dit plan het om in een andere kerk uitgevoerd te worden, zeker na alle eerdere experimenten met nieuwe bestemmingen die veelal niet op het lijf van een kerkgebouw geschreven zijn. Dat zou kunnen gebeuren in kerken in Breda of Vught, waarover onderhandelingen gaande zijn.

Zo bewegen de rustplaatsen van de doden mee met de slinger van tijd, van buiten de stad naar binnen, en omgekeerd. Om misschien binnenkort weer in het hart van de gemeenschap terug te keren, in een gebouw waarin dood en religie eeuwenlang samen optrokken. Nu de religie is verdwenen, kan de dood zijn rentree maken.

Rita Hulsmans

Bronnen:

Pollmann, T.: *Herbestemming van kerken*. (Den Haag, 175 blz., 1995) Vries, G. de: Hamlap (in: NRC Handelsblad 8 juni 2005, achterpagina) HamersVoorveltNijssen Architecten, Hoensbroek

St. Lambertuskerk in Maastricht.

Bestuursfuncties

- Voorzitter: Frank Keene, 023-5290919,
e-mail: keene@ciscon.nl
- Secretaris: José Hageman, 0183-633381,
e-mail: jjjp.hageman@planet.nl
- Penningmeester: Thijs IJzerman, 050-3119707,
e-mail: thijs.ijzerman@planet.nl

Van de bestuurstafel

Het bestuur heeft vergaderd op 31 mei en 11 juli.
Drie punten wil ik vermelden:

1. Wij hebben een brief van de gemeente Wageningen ontvangen waarin ons is medegedeeld dat de aula op de algemene begraafplaats in Wageningen niet wordt gesloopt. Gezien de bijzondere waarde van deze aula, heeft het bestuur evenals een aantal andere organisaties gepleit- met succes dus - voor het behoud van deze aula.
2. Naar aanleiding van een klein artikel in NRC Handelsblad van 25 mei 2005 waarin stond dat het Monumentenhuis Limburg failliet was, heeft het bestuur zich gewend tot de 'afdeling Limburg' en nadere informatie gevraagd. Het bestuur is vanaf het voorjaar 2004 bezig geweest om de toegezegde jaarverslagen van 2001, 2002 en 2003 te verkrijgen. We hebben inmiddels die van 2001, 2002 en 2004 ontvangen. Onze voorlopige conclusie is dat de landelijke vereniging geen nadelige gevolgen onder vindt van het faillissement van het Monumentenhuis.
3. Het bestuur is bezig om nieuwe bestuursleden te vinden en heeft met twee leden op 21 juli een kennismakingsgesprek gehad.

José Hageman, secretaris

Een oproep!

De Terebinth en onze externe presentatie.

Momenteel hebben we circa 550 leden, die allemaal een steentje kunnen bijdragen tot het werven van nieuwe leden. Wat zijn onze 'gereedschappen' die hierbij kunnen helpen?

- I Ons blad: vier keer per jaar een goed ogende uitgave met een diversiteit aan informatie.
- II De Reeks Funeraire Cultuur: een alom gewaardeerde publicatie waarvoor de belangstelling groeit.
- III Excursies en lezingen met laatstelijk veel aandacht in de lokale pers en televisie (zie Den Helder en Enschede, waar voor en na de excursie aandacht is besteed in pers en op televisie).
- IV Actieve regiocoördinatoren: samenwerking met landelijke en regionale organisaties, zoals het Nederlands Uitvaart Museum in oprichting, de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- V Maar vooral het sluimerend potentieel bij onze leden.

En als u dit leest is de Open Monumentendag in aantocht (10 en 11 september). Een ideale gelegenheid om als regio-coördinator of lid eens met anderen over de Terebinth te spreken of lokaal als 'reco' iets te organiseren. We weten dat het ook voor ons blad niet eenvoudig is advertenties te werven, maar toch kan een contact hiervoor in een klein hoekje liggen.

Laten wij met zijn allen meer aan de weg timmeren. Een van onze leden heeft ooit gezegd: 'Als elk lid een nieuw lid aanbrengt verdubbelen we ons ledenaantal'. Een wiskundige logica waar niet aan te tornen valt. Maar hoe is het in de praktijk? Gelukkig blijft ons ledenaantal redelijk stabiel. Maar wij zoeken ook wat jonge actieve leden. Laten we dus proberen aan het eind van 2006 toch minstens zeshonderd Terebinthers onder onze gelederen te mogen tellen. En dit dan inclusief de organisaties die lid zijn. Wij wensen u veel succes bij uw werving!
Het bestuur

Afscheid Sytze de Boer

Deze zomer heeft de redactie helaas afscheid genomen van Sytze de Boer. Als redacteur heeft hij sinds 1993 in de Peperbox te Utrecht en later in Brasserie Bellevue te Amersfoort een belangrijke bijdrage geleverd aan de discussies over inhoud en vorm van Terebinth en de Reeks Funeraire Cultuur. Daarnaast schreef hij regelmatig artikelen, excursieverslagen en recensies voor Terebinth. In een verzorgde stijl maakte hij de lezers deelgenoot van ontwikkelingen op het terrein van begraafplaatsen en crematoria en van rouw en kunst, die zijn speciale belangstelling hebben. In de Reeks Funeraire Cultuur publiceerde hij het tweede deeltje over Zwolle. De column in dit themanummer is zijn laatste bijdrage als redacteur aan Terebinth.

De redactie

Lancastergedenkteken

Onder grote belangstelling onthulde de heer drs. J. Wallage, burgemeester van de gemeente Groningen, op woensdag 4 mei het Lancastergedenkteken. Dit gedenkteken is een eerbewijs aan de bemanning van de Lancasterbommenwerper, die – op weg naar Braunschweig - op 23 mei 1944 om 16.00 uur nabij Dorkwerd ten noorden van Hoogkerk werd neergehaald.

Daarbij kwamen de vijf Engelse bemanningsleden om het leven: A.M. Armin (24 jaar, boordwerktuigkundige), F.N. Henley (24 jaar, piloot), A.G. Lodge (28 jaar, navigator), J. Manson (21 jaar, radiotelegrafist) en S. Morris (25 jaar, bommenrichter). De twee Canadese bemanningsleden konden hun leven redden: N.G. Wharf (staartschutter; in 1990 overleden) en P. Dalseg (bovenste schutter).

Onthulling Lancastergedenkteken

De Lancaster behoorde tot het 57ste squadron van de Royal Air Force.

De juiste plek, waar de Lancaster neerstortte, dreigt te verdwijnen door toekomstige nieuwbouw. Dat was voor de Historische Vereniging Hoogkerk aanleiding om een gedenkteken op te richten. Dankzij de goedkeuring van de leden van deze vereniging en de geweldige medewerking van de gemeente Groningen, in het bijzonder de afdeling Ruimtelijke Ordening/Economische Zaken, kon het plan ten uitvoer worden gebracht.

In zijn welkomstwoord begroette de voorzitter van de Historische Vereniging Hoogkerk enkele gasten in het bijzonder: de heer Paul Dalseg, het enige nog in leven zijnde Canadese bemanningslid, leden van de families Lodge en Manson, evenals de heer David Stewart, squadronleader en vertegenwoordiger van de ambassadeur van het Verenigd Koninkrijk in Nederland.

Het ontwerp van het gedenkteken is gemaakt door de secretaris van de vereniging, de heer W. Hoiting. De financiën werden bijeengebracht door de verkoop van certificaten naar een ontwerp van de heer R.G. Helmers uit Veendam, vrijwillige bijdragen, de Historische Vereniging Hoogkerk zelf en het J.B. Scholtenfonds. Het gedenkteken, dat werd uitgevoerd door Rolf Veenstra van de Firma Poel uit Den Andel, staat in het plan Reitdiep 2de fase op de hoek van de Selwerd en de Joeswerd bij de brug naar de Helwerd, ingeklemd door de Hoogeweg, Friesestraatweg en Zijlvestertweg, in de driehoek Slaperstil-Dorkwerd-Groningen.

In zijn dankwoord toonde Paul Dalseg zich blij met de inspanningen, die tot het gedenkteken geleid hebben. De betekenis is volgens hem, dat ondanks alle verlies en pijn het leven doorgaat: 'Life must go on'. Zonder die betekenis is een gedenkteken niet meer dan 'stone and granite'.

W.W.Kat

Rectificatie

In het vorige nummer schreef Rita Hulsman in 'Van de gastcolumnist' dat niemand over de graven van burger-slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog waakt. Dat blijkt een, overigens wijd verbreid, misverstand te zijn. De Oorlogsgravenstichting (OGS) zorgt ook voor particuliere oorlogsgraven in die zin dat men contact opneemt met de verantwoordelijke als onderhoud achterwege blijft. Als er geen familieleden zijn die de grafrechten willen overnemen, biedt de OGS aan de stoffelijke resten over te brengen naar een Nederlands ereveld. De statuten van de OGS geven aan wie als oorlogsslachtoffer kan worden aangemerkt: 'burgers en militairen die, hetzij metterdaad de vijand bestrijdende, dan wel ten gevolge van hun handelingen of houding tegenover de vijand, het leven hebben verloren.'

Personen die omkwamen door oorlogsgeweld, bij een beschieting, een bombardement of anderszins, zijn in die zin geen oorlogsslachtoffers. Deze graven zijn veelal in beheer van de gemeente waar ze liggen. Ook graven waar alleen een naamsvermelding op een grafsteen is aangebracht, een zogenoemde 'in memoriam' vermelding, maar waar geen stoffelijke resten liggen, vallen niet onder de zorg van de OGS.

Verslag Reco-dag Voorjaar 2005

1. Opening.

Leon Bok opent de vergadering en heet een ieder welkom.

2. Mededelingen.

* De reco's verzoeken het bestuur te reageren op vragen of mededelingen van hun kant. Al is het alleen maar een bevestiging dat de vraag is ontvangen en dat het bestuur hiermee aan de gang gaat.

* Zoals al aangegeven in de algemene vergadering van 16 april jongstleden gaat Leon stoppen met de begeleiding van de regiocoördinatoren. Deze reco-bijeenkomst in Apeldoorn zal tevens de laatste zijn als beco.

Een belangrijke rede om met het beco-schap te stoppen is het teleurstellende gebrek aan medewerking van de verschillende reco's. Sommige reco's beloven dingen die ze niet nakomen. Mensen geven vol enthousiasme aan dat ze reco willen worden, maar laten daarna niets meer van zich horen of laten het toch na een paar maanden stilte, alsnog afweten. De communicatie en wisselwerking lijken wel verdwenen. Uiteraard zijn er reco's die wel actief met het beco-schap bezig zijn.

Nieuwe Beco?

Rindert Brouwer bedankt Leon voor het beco-schap en krijgt bijval van de overige reco's. Rindert heeft Wim Vlaanderen voorgedragen om het beco-schap van Leon over te nemen. Hij heeft dit schriftelijk aan het bestuur gemeld. Leon stelt dat hij van mening is dat dit een bevoegdheid van het bestuur is, maar hij wil Wim wel de gelegenheid geven om aan te geven hoe hij denkt de functie in te vullen.

Wim geeft aan dat hij een andere weg wil inslaan dan de huidige omdat hij van mening is dat die geen zin heeft. Hij maakt zelf deel uit van een groot netwerk van beheerders die hij wil inzetten als reco's. Wim vindt dat de huidige kennis van de reco's te laag is.

De reacties van de aanwezige reco's is wisselend. Een beheerder kan vaak niet onafhankelijk reageren vinden ze. Leon geeft aan dat je juist moet investeren in de huidige reco's en niet een nieuw netwerk opzetten.

Het bestuur gaat 31 mei 2005 de toekomst van het beco-schap bespreken. Ook de aanmelding van Wim zal ter tafel komen. Daarna zal er hopelijk meer duidelijkheid zijn over de toekomst van de reco's en beco's.

Ekko Woltjer wijst erop dat de aanstelling van de toekomstige beco in overleg met de reco's moet gebeuren. Leon geeft dit door aan het bestuur.

Vervolg op bladzijde 42

Afro-Surinaamse aflegvereniging brengt een overledene met een dansceremonie de rouwzaal binnen. Met dank aan Marrie Bot, fotograaf en auteur van Een laatste groet; uitvaart- en rouwrituelen in multicultureel Nederland, 1998.

Afleggen en ter aarde bestellen in Suriname

Zes mannen houden de lijkstaf boven hun hoofd. Ze zijn op weg naar het graf en bewegen zich ritmisch voort onder begeleiding van bazuinmuziek. Dan schuifelen de dragers met de voeten zonder vooruit te komen. Op eens wordt dit schuifelen gevolgd door een sukkeldrafje waarbij zij een hoek lijken om te gaan. Wat gebeurt hier? Terug in Rotterdam na een verblijf van twee jaar in Suriname moest ik hieraan denken toen ik aan dit artikel begon.

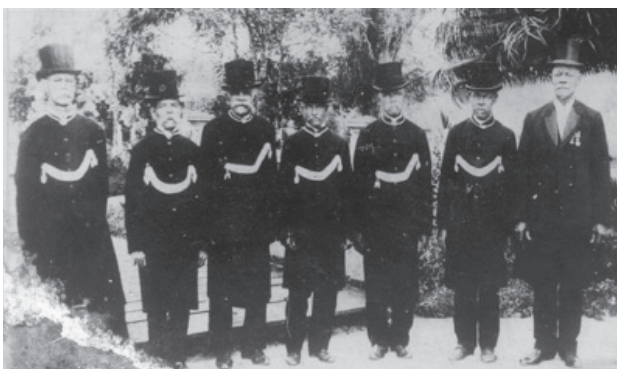
In het onderstaande beperk ik mij tot twee belangrijke begrafenisrituelen van de creoolse, Afro - Surinaamse bevolkingsgroep van protestants-christelijke huize. Het eerste ritueel betreft de overledene die na wassing in de kist wordt gelegd. Dat doen de meestal vrouwelijke afleggers van één van de vele daartoe opgerichte verenigingen. Deze rituelen van wassing zijn geheim. Door middel van gesprekken met een oudere zuster van zo'n vereniging en aanvullende literatuur heb ik enigszins een beeld van afleggen in Suriname gekregen. Ik schets het proces van reiniging van een overleden vrouw die uiteindelijk op de lutherse begraafplaats Vrede en Arbeid in Paramaribo begraven zal worden. Het tweede grote ritueel bestaat uit het ter aarde bestellen van de kist. Dat doen de dragers van bijvoorbeeld de Stuiversvereniging van de Hervormde Gemeente. Over de geschiedenis van Stuiververenigingen is heel weinig bekend. Met behulp van een aantal gesprekken heb ik er

een indruk van gekregen. Ceremonies en tradities rond begraven van andere bevolkingsgroepen in Suriname zoals Hindoestanen, Javanen, Chinezen en joden, komen niet aan de orde.

Afleggen door dinari's

Binnen de creoolse gemeenschap zoeken de meeste families direct contact met een aflegvereniging. Ook in Nederland bestaat die mogelijkheid. De commissaris of hoofd zuster van de vereniging komt dan snel thuis langs en besprenkelt het lijk van bijvoorbeeld moeder met wat alcohol of dram. Vroeger bleef de overledene thuis. Tegenwoordig gaat het lijk meestal naar de koelcel van de uitvaartonderneming of van één van de ziekenhuizen. Daar worden dan afspraken gemaakt over het tijdstip van het afscheidsritueel dat vóór de bewassing van het lichaam plaats vindt. Dit afscheidsritueel voor intimi is belangrijk want het geeft nabestaanden de laatste gelegenheid eventueel spijt te betuigen, berouw te

tonen of het bezwaarde geweten vrij te praten. Zij die afscheid nemen, weten dat de afleggers of dinari's – letterlijk dienaren - de plicht van horen, zien en zwijgen hebben. Zij weten ook dat dinari's ingrijpen als emoties overlopen en tranen op het lijk dreigen te vallen. De zusters zorgen er ook voor dat niemand flauwvalt en op de grond terechtkomt. Want bij de grond vertoeven de geesten. Onder het uitspreken van wensen als 'Waak over ons' nemen de volwassene afscheid van moeder door beide handen op haar gezicht te leggen waarbij de zuster dram en kamfer sprenkelt. De kleintjes worden drie maal over de kist getild maar soms is het beter dat juist ná de bewassing te doen als moeder er mooi bij ligt. Na dit vaak emotionele afscheidsritueel gaan de afleggers alleen aan het werk. Onder aansturing van de commissaris aan het hoofdeinde heeft een ieder haar plaats en functie aan weerszijden van het lijk. Onder de in wit geklede zusters heerst serene rust waarbij zij met elkaar communiceren via lichte kniebuigingen ter begroeting, traditioneel gezang, slokjes uit de kalebas en knikjes met het hoofd. Ondertussen vinden intieme handelingen plaats als voorwassing, stoppen van de lichaamsopeningen met vette watten en de balseming met oliën en kamfer. Onder gebed en gezang wordt moeder aangekleed en opgemaakt zoals zij bij voorkeur voor de Lieve Heer zou willen verschijnen. Inmiddels heeft een zuster de kist met kledings-

De eerste dragers van de Stuiversvereniging van de hervormde gemeente van 1897. Met dank aan Henry Hennep, Paramaribo.

stukken van de overledene gevuld opdat zij hoog ligt. Dan is het ogenblik aangebroken dat de familie opnieuw de kamer binnenkomt. Geroerd en blij want nu ligt zij er goed en vredig bij. Van het afwezige nichtje dat niet op tijd uit Nederland kon overkomen, is de lichaamslengte bekend en met een touwtje van haar lengte in de kist neemt ook zij afscheid. Al naar gelang de situatie kan de partner in aanwezigheid van de commissaris een lapje met zijn lichaamsgeur in de nabijheid van het kruis van moeder plaatsen. Dit ritueel spreekt voor zich. Nadat de deksel op de kist losjes is aangeschroefd, dankt de familie de dinari's. Vooral omdat het gelukt lijkt te zijn dat zij de Heer goed tegemoet treedt. Zij hebben dit werk met liefde en respect verricht en daarbij past een gift als uiting van waardering. Na de zelfreiniging verkleden de zusters zich en keren zij huiswaarts. De dragers van de Stuiversvereniging of van een uitvaartvereniging nemen de overledene verder onder de hoede. Zij sluiten de kist definitief en zorgen voor de teraardebestelling.

Binnen de Afro-Surinaamse gemeenschap is afleggen mode, bijna een hype. Met meer dan dertig aflegverenigingen is sprake van wildgroei en men vraagt soms forse financiële bedragen. Waters met weinig kennis van waar het echt om gaat of 'snelle'

De begraafplaats Oud Lina's Rust van 1899 aan de Wanicastraat in Paramaribo. Vele begraafplaatsen raken vol en moeten sluiten omdat individuele graven zeer zelden worden geruimd. Gevolg is verwaarlozing van deze begraafplaatsen waarbij zwervers, wilde papaja bomen, giftige slangen en Braziliaanse bijen het terrein overnemen.

broeders en zusters zonder kennis van tradities horen dit van oorsprong vrijwilligerswerk niet te doen. Actueel is de vraag hoe de kwaliteit van het werk binnen aflegverenigingen te beoordelen? Werk dat zich kenmerkt door kamergeheimen, speciale codes en mondelinge overlevering. Hoe ten behoeve van de buitenwereld 'kaf en koren' onder de aflegverenigingen te scheiden? Sinds enkele jaren bestaat er een Federatie van Afleggersverenigingen die naar mijn mening een voortrekkers rol zou moeten vervullen. Mijn voorstel is geweest een aantal wijze zusters en broeders te mandateren de grondregels van de dinari's op schrift te stellen en de inhoud als basis te gebruiken om tot een keurmerk van de Federatie voor de goede verenigingen te komen. Zo'n systeem van certificering zou dan een instrument zijn het immateriële funeraire erfgoed voor het nageslacht te bewaren.

Begraven voor een stuiver

De Stuiversvereniging van de Hervormde Gemeente in Suriname is van 1897. Van oorsprong was het een spaarverzekering die later is

geëvolueerd naar een uitvaartonderneming. Aanvankelijk ging het om een uitgebreid pakket inclusief basale verpleging en verzorging voor armlastige leden van de Hervormde Gemeente. Ouders begonnen meestal voor hun kind vanaf de geboorte vijf cent per week te betalen en de totale periode dat gespaard moest worden, bedroeg circa dertig jaar. Van sparen is zelden meer sprake en mensen van alle gezindten zijn tegenwoordig welkom. De Stuiversvereniging beheert drie begraafplaatsen van de hervormde kerk waarvan de oudste Oud Lina's Rust is. De Stuiververeniging heeft haar kantoortje op deze begraafplaats. Daar bevinden zich alle spaarkaarten en worden alle bezoekers ontvangen. Soms overhandigen nabestaanden van oma of opa nog een vrijstellingskaart. Samen met de nabestaanden gaat de gastvrouw van de Stuiversvereniging dan na of de indertijd gespaarde stuivers aangezuiverd moeten worden. Zij legt het gebruik van het mortuarium uit en geeft desgevraagd advies over welke aflegvereniging te kiezen. Of zij het Comité van Liefde voor Lijkbewassing van de Hervormde Gemeente van 1885 inschakelt, hangt af van wat

De unieke Oranjetuin van 1756 aan de Gravenstraat in het centrum van Paramaribo. Dit stenen archief van gouverneurs en notabelen krijgt sinds kort aandacht van de Rotary van Paramaribo.

Vervolg op bladzijde 42

Vervolg van bladzijde 39

Schrappen functie Leon bij de Rijksdienst

Wim vraagt zich af wat er met de relatie Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) – Terebinth gebeurt als de functie van Leon bij de RDMZ wordt geschrapt. Leon ziet als belangrijkste taak de kennis met betrekking tot begraafplaatsen overbrengen. Niet alleen buiten de RDMZ, maar juist ook collega's binnen de RDMZ informeren. Rindert oppert om het bestuur een brief te laten schrijven aan het RDMZ. Thijs reageert hierop dat het bestuur dit 'ontslag' ook als grote zorg ziet. Er zijn plannen om gezamenlijk met bijvoorbeeld de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen (LOB), een brief te schrijven aan de RDMZ. Hoe dit aan te pakken wordt nog binnen het bestuur besproken.

Op de vraag van Frans Renssen of Leon's presentatie over inventarisatie te gebruiken is, geeft Leon aan dat dit geen probleem is. Het betreft een vrij omvangrijke PowerPoint presentatie. Wel benadrukt Leon dat deze nog niet geheel compleet is.

- * De RDMZ heeft een folder gemaakt met betrekking tot het beheer en onderhoud van monumentale begraafplaatsen. Op dit moment is de RDMZ bezig met het maken van een 2de folder over dit onderwerp. Organisaties zoals de Terebinth, de LOB, begraafplaatsbeheerders, juristen en andere deskundigen worden gevraagd hoe zij de RDMZ als partner zien.

Tevens gaat Leon de bestaande omschrijvingen verbeteren van de verschillende begraafplaatsen, monumenten en dergelijke die aangewezen zijn als rijksmonumenten. Deze is in veel gevallen te vaag of niet relevant.

3. Mededelingen en stand van zaken per regio

Zie komend decembernummer 2005

In de middag geeft Marjan van Elsland van de Bomenstichting een lezing.

Marjan van Elsland is ambassadeur van de Bomenstichting. De bomenstichting heeft onder andere verstand van beheer van bomen, boomverzorging (onderzoek, verbetering van groeiomstandigheden, snoei en dergelijke) en de juridische kanten van bomen (de zorgplicht). De stichting geeft voorlichting over bomen en beheert een register van monumentale bomen. De functie van deze lijst is extra bescherming te bieden aan monumentale bomen. Deze bomen bieden vaak een voorbeeldfunctie (hoe gedragen bomen zich in bepaalde omstandigheden). Ze worden jaarlijks gecontroleerd. Het feit dan monumentale bomen op deze lijst staan, betekend niet per definitie dat deze beschermd zijn. Maar het biedt wel enige bescherming. Gemeenten hebben soms ook nog een eigen beschermde bomenlijst. Een kapvergunning van bomen die op de lijst staan wordt bijvoorbeeld niet gemakkelijk gegeven.

Voor meer informatie zie www.bomenstichting.nl.

Vervolg van bladzijde 40

en nabestaanden eerder hebben bepaald. De rouwadvertentie, de soorten lijkkasten, de kosten van diverse ba-zuinkoren komen aan de orde evenals wie de dragers van de kist zullen zijn. Nieuw is dat de Stuiververeniging 100 Surinaamse dollars per jaar per overledene voor onderhoud en herstel van de hoofdpaden van de begraafplaats vraagt. Dat is een moedig besluit omdat niet iedere nabestaande de circa 30 euro zal kunnen opbrengen. Ook in ander opzicht zijn de tijden veranderd. Zo is de zwarte koets van de Stuiversvereniging naar het openluchtmuseum in Nieuw Amsterdam aan de monding van de Suriname rivier verhuisd. Een witte lijkauto waarvoor niemand meer het hoofd ontbloot of van de fiets stapt, is ervoor in de plaats gekomen. De huidige drager of 'dragiman' draagt geen traditionele lange zwarte jas met witte strepen en zwarte hoed meer. Maar de kunst van het dragen van de kist naar de laatste rustplaats kennen zij nog steeds als geen ander. Op weg

naar de laatste rustplaats markeert het hele gezelschap een ogenblik de pas, schuifelen zonder vooruit te komen. Dan zetten de zes creoolse dragers met de kist hoog boven hun hoofd de vaart

Typisch Surinaams grafmonument op de goed onderhouden Hoogduitse joodse begraafplaats van 1825 aan de Kwattaweg in Paramaribo. Een groot aantal grafstenen is in een kader van baksteenwerk gevat. De massieve grafsteen vormt als het ware het deksel van het baksteenwerk. De bakstenen kwamen uit Nederlandse steenbakkerijen en zijn in Suriname terechtgekomen omdat zij als ballast voor de lege schepen uit Nederland dienden.

erin alsof ze de benen nemen waarna zij plotseling op een sukkeldrafje een hoek lijken om te gaan. De dragers van de doodskist zetten daarmee de boze geesten op het verkeerde been. Terwijl die het lijk volgden op weg naar het graf, schudden de dragers door hun onverwachte verandering van tempo en richting de demonen van zich af. Geesten bij het graf zijn immers niet welkom.

Jannes H. Mulder
uhlenbeck@wxs.nl

Ledenservice Reeks Funeraire Cultuur

De Terebinth is in 2001 begonnen aan een reeks boekjes over de funeraire cultuur van Nederland. De hoofdreeks besteedt aandacht aan Amsterdam, alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. Behalve het inleidende deel *Doodse dingen* zijn tot nu toe verschenen de delen: *Den Haag, Zwolle, Alblasserwaard & Vijfheerenlanden, Amsterdam, Arnhem, Utrecht (stad), Regio Eindhoven, Utrechtse Heuvelrug en Leeuwarden*. In 2002 is een deelreeks ontstaan die alle regio's van Zuid-Holland omvat. Verschenen zijn: *Drechtsteden, Midden-Holland, Regio Rotterdam, Hoekse Waard & Goeree-Overflakkee, Delft & Westland, Voorne-Putten, Bollenstreek en Regio Leiden*. De winkelprijs is € 9,98 per deel, Doodse dingen kost 11,98 euro. Leden kunnen een of meer delen met korting bestellen voor respectievelijk 7,96 euro en 9,98 euro (inclusief verzendkosten). Wie zich inschrijft voor twaalf of meer delen krijgt *Doodse dingen* gratis.

U kunt bestellen door een briefje, fax of e-mail te sturen naar onderstaand adres, met opgave van het aantal exemplaren van de gewenste deel/de gewenste delen, alsmede van uw naam, adres, postcode, woonplaats en uw lidnummer. Bestellingen kunt u verzenden naar: Postbus 85177 3009 MD Rotterdam faxen: 010-4212762 of mailen: terebinth@box.nl Meer informatie over de reeks vindt u op de website: www.terebinth.nl.

Bon (s.v.p. uw voorkeur aankruisen)

Hoofdreeks

- ik schrijf in voor 24 delen voor een totaalbedrag van 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor 12 delen voor een totaalbedrag van 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijg ik gratis.
- ik schrijf in voor de 2, 3 of 4 delen die in 2005 verschijnen voor een bedrag van 7,96 euro per deel inclusief verzendkosten.

Naam: _____

Adres: _____

Postcode: _____ Plaats: _____

Telefoon: _____

Datum: _____ Handtekening: _____

Deelreeks Zuid-Holland

- ik schrijf in voor 10 delen voor een totaalbedrag van 79,50 euro inclusief verzendkosten.
- ik schrijf in voor de 2 delen die in 2005 verschijnen voor een totaalbedrag van 7,96 euro inclusief verzendkosten.

Glorie en as

In dit lijvige boek geeft Sasja Martel gedetailleerd inzicht in de religieuze voorschriften, rituelen en gebruiken die een kader vormen voor de joodse zorg rond sterven en rouw.

Het eerste deel telt tien hoofdstukken, die elk beginnen met een toepasselijke afbeelding. De meeste daarvan zijn afkomstig van 18de eeuwse schilderijen uit de collectie van het Joods Museum van Praag. Het zijn voorstellingen van de Praagse Chevra Kadiesja, de groep vrijwilligers die de verplichtingen rond het overlijden op zich neemt en de familie ondersteunt bij de uitvoering van de begrafenis. In Nederland heet deze groep het Joods Begrafenis Wezen.

De joodse traditie schrijft voor, dat de familie een stervende niet alleen laat. Het wordt zelfs als een voorrecht beschouwd om aanwezig te mogen zijn bij het uitgaan van de ziel. Na het overlijden bedekt men uit respect voor de overledene zo spoedig mogelijk diens lichaam. Nabestaanden mogen de gestorvene niet meer zien, want een lichaam zonder ziel observeren is het ontheiligen van Gods schepping. Als uiting van het verlies en van innerlijke verscheurdheid maken de naaste familieleden een scheur in hun kleding. Vroeger gebeurde dat direct na de vaststelling van de dood, tegenwoordig meestal vlak voor de begrafenis. Het Joods Begrafenis Wezen brengt de overledene vervolgens over naar de plaats van de rituele wassing. Waken bij overledenen tot aan de begrafenis is voorschrift, maar het hoeft niet perse door familie te gebeuren, het kunnen ook mensen uit de gemeenschap zijn.

Tot en met de begrafenis staat alles in het teken van respect voor de overledene, daarna komt het accent te liggen op respect voor de levenden en worden de nabestaanden getroost en ondersteund bij hun reïntegratie in de gemeenschap. De eerste week is de meest intensieve fase van rouw, die veel verboden en verplichtingen aan de nabestaanden oplegt waardoor ze zich bezig kunnen houden met rouwen. Een rouwende mag bijvoorbeeld geen kleding wassen of persen, hij mag niet vragen naar het welzijn van anderen, niet aan feest-

lijkheden deelnemen, geen Tora studie doen en geen leren schoeisel dragen. Dat laatste geeft aan dat de rouwende stil moet staan bij wat hem overkomen is, want op schoenen van leer kom je veel verder dan op stoffenschoeisel. Hij mag niet werken en dertig dagen lang geen handel drijven. Dat laatste gebod is gegeven omdat de familie in een tijd van rouw bij elkaar moet zijn.

De verplichting om een grafsteen op te richten is ingesteld door de rabbijnen. Graven hebben een markering nodig, in eerste instantie bedoeld om mensen te waarschuwen daar niet te graven of te zaaien. Later kreeg de steen ook een symbolische betekenis. Hij werd de tastbare vertegenwoordiging van de overledene, hoewel anderen van mening zijn dat de rechtvaardigen geen grafsteen nodig hebben omdat hun daden een gedenkteken zijn.

Het leggen van losse steentjes op joodse grafstenen hoort volgens de auteur niet in de traditie thuis, 'het riekt naar een soort van bijgeloof.' Datzelfde geldt voor de briefjes met smeekbeden, vastgehouden door een steentje, die je op graven van beroemde rabbijnen kunt aantreffen. Joden gedenken elk jaar de sterfdag van een overleden ouder. Men staat stil bij de pijn van het verlies, en gedenkt het leven van de overledene. Dat gebeurt thuis, in de synagoge en op de begraafplaats.

Na nog enkele verdwenen gewoonten te hebben gememoreerd, volgt deel twee met twaalf hoofdstukken waarin Masjel ingaat op de concepten achter de wetten. Hier gaat het onder meer over solidariteit, troost en mensbeeld. Het hele boek is gelardeerd met voorbeelden uit joodse geschriften, zo ook hier. In het hoofdstuk Mensbeeld is een citaat van A.J. Heschel opgenomen: 'We hebben de beschaving gezien in haar verdorvenheid en een profetisch visioen in zijn verheven grootsheid. Het betaamt elke jood te zeggen: 'Glorie ben ik en as.'

Evenals in het eerste deel beginnen de meeste hoofdstukken met een afbeelding uit de eerdergenoemde 18de eeuwse serie schilderijen. Soms is een eigentijdse foto opgenomen, zoals bij het hoofdstuk Piramiden van Pijn dat over het in 1977 gebouwde monument Jad LaBaniem in Jeruzalem gaat. Dit monument bestaat uit drie piramiden boordevol symboliek. Op deze plek gedenkt men alle joden uit Jeruzalem die vielen in de strijd om de verdediging van Israël. Hun namen zijn in de wanden van de hoofdpiramide gegraveerd. De vrijwilligers van Jad LaBaniem begeleiden de rouwende families, bieden hulp bij praktische zaken, en verlenen een luisterend oor.

Vrijwillige zorg, een gemeenschap die troost en steunt, vaste rituelen die helpen een verlies te verwerken, het zijn begrippen die bijna uit ons westerse woordenboek zijn verdwenen. Dit boek doet ernaar verlangen ze in ere te herstellen.

Rita Hulsman

Sasja Martel,
Sterk als de dood.
Sterven en rouw in joods perspectief
(Delft, 2004, ISBN 9059720407, 368 blz., 39,90 euro)

De Nassaus in Breda

De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk in Breda heeft een rijk cultuurhistorisch verleden. Niet alleen de imposante architectuur maar ook de gewelf- en muurschilderingen en de Prinsenkapel met zijn met bladgoud beklede plafond maken het gebouw tot een belangrijk monument. Het omvangrijke, rijk geïllustreerde boek gaat uitvoerig in op de bouwgeschiedenis en de inrichting van de kerk. Ook de vele grafmonumenten, waaronder het praalgraf van Engelbrecht II en de grafkelders van de familie Nassau-Breda, de grafzerken en de epitafen die in de loop der eeuwen in de kerk zijn aangebracht worden belicht.

Op 1 augustus 1403 trouwde graaf Engelbrecht I van Nassau (1370-1442) met de elfjarige Johanna van Polanen (1392-1445), de schatrijke erfdochter van de heerlijkheid Breda. Dankzij dit huwelijk werd Engelbrecht een van de aanzienlijkste

edelen in de Nederlanden. Na de dood van René van Chalon in 1544 kwam het uitgebreide familiebezit, waaronder ook het prinsdom Orange in Frankrijk, in handen van zijn neef Willem van Nassau, beter bekend als Willem van Oranje. Rond 1410 nam Engelbrecht I het initiatief tot de bouw van de huidige Onze-Lieve-Vrouwekerk. Hendrik III liet in 1520 een nieuwe, grotere grafkapel, de Prinsenkapel, bouwen. In deze kapel richtte hij een grafmonument op voor zijn oom Engelbrecht II. In de Prinsenkapel bevinden zich de twee grafkelders, een grote en een kleinere, van de familie Nassau-Breda. Ook Willem van Oranje zou volgens zijn testament in de kleine grafkelder worden bijgezet. In deze nieuwe grafkelder onder het praalgraf van Engelbrecht II was zijn vrouw Anna van Buren reeds begraven. Maar toen de prins in 1584 werd vermoord, was Breda in handen van de Spanjaarden en dus

onbereikbaar. Daarom werd hij in de Nieuwe Kerk in Delft begraven.

Geen steen of zerk blijft in het boek onbesproken. Dat is aan de ene kant de kracht, maar aan de andere kant ook de zwakte van het boek. Korte teksten over de verschillende leden van de familie Polanen en Nassau-Breda, een overzichtelijke stamboom, een heldere plattegrond van de kerk en een goede tekening van de grafkelders zouden het boek al een stuk verlevendigen en de beschrijvingen verduidelijken. Nu blijft het boek hangen tussen een catalogus en een wetenschappelijk standaardwerk.

Bartho Hendriksen

Gerard van Wezel,
De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau in Breda.

(Zwolle, 2003, ISBN 9040087466, 225 blz., 49,95 euro) www.waanders.nl

Eerste jaarboek als veldboek

Dodenakkers, namelijk bracht *Funerair Jaarboek* 2004 uit. Een aantrekkelijke uitgave, waaraan Leon Bok en René ten Dam meewerkten. Voor donateurs en belangstellenden biedt dit eerste jaarboek met illustraties boeiende lectuur. Edwin Maes leverde een gedegen bijdrage over de regelgeving in lijkbezorging. Henk de Feijter schetst hoe het begraven in kerken schoorvoetend veranderde in ter aarde bestellen op begraafplaatsen.

Deze uitgave, met moeite en zorg tot stand gebracht, richt zich op de eigen lezerskring. Dat bepaalt de charme, maar ook de zwakkere punten. Dit eerste jaarboek is inhoudelijk 'nog niet geworden, zoals de stichting dat graag had gezien'. Wie doorwrochte vakartikelen door moet worstelen, zal er niet te gauw op afgeven. Een veldboek kan aardiger zijn dan een streng Japans geschikt bloemstuk. Uitgaven als deze bevatten ongekunstelde artikelen, die spontaniteit en toewijding tonen. Soms levert dat inzichten op, waaraan de vakman niet toe komt. Zulke bijdragen, fris van de lever, hebben iets van Gezelle's 'wilde en onvervalste pracht der bloemen langs de watergracht'. Dat impliceert niet, dat ze boven iedere kritiek verheven zijn. Was het beter geworden, als de eindredacteur meer tijd en invloed had gekregen?

Kun je breedvoerige auteurs niet helpen bij zinnen als: 'In die terugblik zou men zich los moeten maken van allerlei vooringenomen stukken om feiten te laten zijn?' Bij ruim anderhalf miljoen dode Armeense slachtoffers: zijn dan drie zinnen onder een kopje Gevoeligheden gevoelig

genoeg? Is trouwens na de *Encyclopedie van het Christendom* van 1955 nog nieuws over de kerstenheid verschenen? Terroristen, Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst en CIA die verlekkerd grijpen naar een stuk met de titel 'Politieke moord in Nederland', een korte handleiding, raken geheid de kluts kwijt bij Pim Fortuyn, Willem van Oranje en Bonifatius. En zij hebben het al zo druk.

Bij zulke deskundige auteurs bleven kansen voor open doel onbenut. Tweemaal dezelfde foto, ook op de voorpagina? Bij de doodstraf, waarom geen graven casu quo gereserveerde ruimten voor terechtgestelden op begraafplaatsen als de Leidse Zijlpoort? Bij de politiek: hebben we geen grafmonumenten van foute of overschatte personen? Juist die aspecten zijn aantrekkelijk. Dit jaarboek biedt plezierige leesstof genoeg, maar men zou het tweede jaarboek toegespitster onderwerpen en kernachtiger taal toewensen.

Bouke Jagt

Excursie naar Enschede en Glane op 18 juni 2005

Achter de ruime entree met imposant smeedijzeren hek van de Westerbegraafplaats in Enschede valt de fraaie hoofdlaan al meteen op. Links en rechts daarvan zijn slingerpaden aangelegd. Het oudste deel is in Engelse landschapsstijl ontworpen. 'De Wester' werd in 1921 aangelegd als begraafplaats van de, toen nog zelfstandige, gemeente Lonneker en was circa drie hectaren groot.

Na de oorlog volgde een uitbreiding tot negen hectaren, waarvan de aanleg veel strakker van lijn was. Naast het algemene gedeelte zijn er in de loop der jaren een joods en een katholiek gedeelte ingericht. Sinds 2001 werd een islamitisch gedeelte in gebruik genomen.

Er vinden zo'n 150 begrafenissen per jaar plaats. Landelijk is de verhouding begraven-cremeren 50-50, maar in Enschede heeft men duidelijk een voorkeur voor cremen: deze ligt inmiddels op 79 %. Mogelijk vindt dit zijn oorzaak in het feit dat Enschede een 'rode' stad is, waar de socialisten niet veel op zouden hebben met een binding met het leven na de dood.

De grafmonumenten vallen niet op door bijzondere vormgeving. Soberheid is troef. Wel hebben de verzakte stenen in de loop der decennia een mooi patina gekregen. Bijzonder zijn enkele moderne grafmonumenten, waaronder dat van een Chinese familie, compleet met bloementuin, omgeven door een fraai hek. Opvallend is het graf van vijf personen, allen afkomstig uit dezelfde familie, die bij de vuurwerkcramp in mei 2000 zijn omgekomen. Vijf zwarte granieten hartvormige stenen. Er staat een bankje voor wie hier, figuurlijk, even bij stil wil staan.

In 1996 werd een urnentuin aangelegd, die inmiddels rijk begroeid is geraakt en die geroemd wordt vanwege de artistieke vormgeving. Opvallend op de begraafplaats is de ruimte die gegeven wordt aan de flora. Prachtige boompartijen, hoeken met gevarieerde coniferen- en heesteraanplant. Hier vinden voornamelijk bijzettingen plaats en mag de natuur begeleid zijn gang gaan. Vlinders en insecten doen de weelderig bloeiende struiken en kruiden aan. De paden zijn ingezaaid met gras. Na de hoofdbloei en in de herfst wordt er gemaaid. Door de vrij schrale grond ontstaat een uitbundige grassengroei. In dit 'bospark' aan de rand van de stad voelen ook eekhoorns, marters en bijzondere vogels zich thuis.

Het is een royale begraafplaats, een mooie plek om te zijner tijd van eeuwige rust, hoe betrekkelijk ook, te mogen genieten .... Voor nu is het een aantrekkelijk park om in te wandelen en even te ontkomen aan het geroezemoes van alledag. Beheerder Jurre Hardiek betoonde zich een uitstekend gastheer en leidde het gezelschap met enthousiasme rond op 'zijn' begraafplaats.

Voor het tweede gedeelte van de excursie rijden wij naar Glane, waar pater Saït Kakiçi van de Syrisch orthodoxe-gemeenschap ons zal inwijden in de kerkelijke gebruiken. In het vlakke landschap valt de fiere stenen poort, met daarop de tekst 'Klooster Sint Ephrem de Syriër', goed op. Deze verschaft toegang tot het gebouwencomplex van de Syrisch-orthodoxe gemeenschap van Midden-Europa. Hier

is sinds 1984 het spirituele centrum gevestigd en zetelt aartsbisschop Çiçek temidden van zo'n 10.000 (Twentse) Aramees-Syrisch-orthodoxen, voornamelijk afkomstig uit Zuidoost Turkije. Het gaat om het voormalige bijbelse Mesopotamië en is de bakermat van de oudste christengemeenschap ter wereld. Het Aramees, niet te verwarren met Armeens, is nauw verwant aan het Hebreeuws. Door de eeuwen heen is het christelijke Aramese volk vervolgd. De leden van deze gemeenschap die zich hier gevestigd hebben kwamen in de 2de helft van de 20ste eeuw als gastarbeider of als vluchteling.

De kerk dateert van 1994 en draagt de weidse benaming van kathedraal. In de kathedraal zijn glas-in-loodramen met evangelie scènes aangebracht. Heel bijzonder is de crypte die onder het altaar is gebouwd en dat, terwijl begraven in de kerk in Nederland toch al sinds 1829 werd verboden. Na veel gedelibereer over en weer werd tenslotte een grote marmeren ruimte onder het altaar gebouwd, die als mausoleum dienst zou kunnen doen en waar in ieder geval bisschoppen kunnen worden bijgezet. In de wet staat immers niets over een mausoleum. Daarnaast zijn er nog 98 grafnissen voor hoogwaardigheidsbekleders aangebracht. Dit is dan ook de enige officiële Syrisch-orthodoxe begraafplaats in Europa. Men is overigens niet verplicht zich hier te laten begraven, dat mag ook op een christelijke begraafplaats elders. De uitzonderlijk grote parkeerplaats is ingericht voor de ontvangst van 2.000 bezoekers die van heinde en ver komen om bijvoorbeeld een lid van hun gemeenschap naar zijn laatste rustplaats te geleiden. Het kerkhof werd in 1983 in gebruik genomen en herbergt nu bijna 540 doden. Alle tombes bestaan uit een liggende en een staande steen van glad gepolijst graniet, van nagenoeg gelijke afmeting, strak in het gelid, gescheiden door grindpaden. Op de zerken ligt een kruis en er staan heiligenbeelden. Kleur wordt door de vele kunstbloemen aangebracht. De teksten zijn in het Aramees en het Nederlands. De Aramese lettertekens vormen een mysterieus, fraai gekalligrafeerd schrift. Op alle stèles zijn porseleinen portretjes aangebracht van besnorde mannen en vrouwen met hoofddoek, waarvan vele met gegroefd gelaat. Ze zijn geboren in plaatsen met exotische namen zoals Kafarte, Zaz Midyat, Shahomia. Zij werden vervoerd vanuit allerlei landen om zich hier te laten begraven. Ieder krijgt een eigen graf dat niet geruimd wordt. Tussen de graven doorlopend waan je je even in een ver buitenland. Uitkijkend over de weilanden ziet het er naar uit dat nog velen hier eeuwige rust zullen vinden.

Puck Kooij

Excursie Abcoude

Datum: Zaterdag 24 september 2005
Plaats: Café Restaurant "De Eendracht",
 Hoogstraat 37 te Abcoude
Inlichtingen: Bij organisator Laura Fokkema,
 telefoon 030-6920743

Programma:

10.30 uur: Ontvangst met koffie in "De Eendracht".
 11.00 uur: Vertrek naar de protestantse kerk waar de heer Timmer een rondleiding zal geven. (hier is onder anderen de grafkapel van Theodorus de Leeuw te zien). De kerk is ook toegankelijk, mits er geen begrafenis is.
 12.00 uur: Vertrek naar de rooms-katholieke begraafplaats, waar de rondleiding opnieuw verzorgd wordt door de heer Timmer.
 13.00 uur: Bij mooi weer kan de zelfmeegebrachte lunch genuttigd worden op de begraafplaats. De organisator zorgt voor drinken. Uiteraard kan men ook op eigen gelegenheid ergens anders gaan lunchen. Alles is binnen loopafstand.
 14.30 uur: Verzamelen op de rooms-katholieke begraafplaats voor vertrek naar de algemene begraafplaats voor de rondleiding door de heer Timmer.
 16.00 uur: Einde excursie.

Aanmelden: vóór 17 september 2005 bij Anne Marie van der Wal, tel. 038-4544228 of e-mail harm.wal@planet.nl

Kosten: 6 euro. Gelieve dit bedrag na aanmelding over te maken op giro 335536 ten name van Vereniging de Terebinth te Rhenen, onder vermelding van excursie Abcoude.

Aantal deelnemers: maximaal twintig personen.

Informatie over route en parkeren bij aanmelding te verkrijgen.

Amsterdam in het najaar

Vereniging zonder winstoogmerk Grafzerkje organiseert een driedaagse reis naar Amsterdam. Het programma : Op vrijdag 30 september rondleiding op joodse begraafplaats Beth Haim te Ouderkerk aan de Amstel. Vertrek om 14.00 uur aan de ingang Kerkstraat. Onze gids is de heer Cortissos. Heren vergeet uw hoofddekkel niet! Zaterdag 1 oktober rondleiding op de begraafplaats Zorgvlied te Amstelveen. Vertrek om 10.30 uur aan de ingang Amsteldijk 273. Gids is de heer Peter Faase. Zondag 2 oktober rondleiding op de Nieuwe Ooster te Amsterdam. Vertrek om 10.30 uur aan de ingang Kruislaan 126. Gids is de heer Gerard Defourny. Prijs per rondleiding en per persoon 7 euro, leden van vzw Grafzerkje en Terebinthleden betalen 5 euro. Inschrijven voor één of twee bezoeken is mogelijk. Voor alle bijkomende informatie kan men terecht bij ondergetekende.

Jacques Buermans, voorzitter van Vereniging zonder winstoogmerk Grafzerkje
 Frieslandstraat 4, bus 6
 2660 00/32/3/8291603
 GSM: 00/32/494/473746
jacques.buermans@scarlet.be
www.grafzerkje.be
www.schoonselhof.be

(advertentie)

Geef cultuur de kans

Ons land kent vele toneelgezelschappen. Miljoenen landgenoten maken muziek. Daarnaast zijn er talloze monumenten die bezocht, bewoond en bewonderd kunnen worden. Zo'n kleurrijke cultuur moet gekoesterd worden. En dat lukt niet alleen met overheidsgeld. Gelukkig springt het Prins Bernhard Cultuurfonds vaak bij. Per jaar steunen wij 3600 culturele projecten, groot en klein. Onze donateurs zorgen dat cultuur toekomst heeft. **Word ook donateur, voor 25 euro geeft u cultuur de kans.**

www.cultuurfonds.nl

Prins Bernhard **Cultuurfonds**

Agenda

1 september tot 30 oktober

Dood en begraven.
Zuiderzeemuseum
Telefoon 0228-351111

10 en 11 september

Open Monumentendagen. Thema dit jaar is Religieus erfgoed.
Zie voor meer informatie de Open Monumentenkrant of www.openmonumentendag.nl

24 september

Excursie van de Terebinth naar Abcoude.
Zie ook pagina 47.

30 september tot en met 2 oktober

Driedaagse reis van Grafzerkje naar Amsterdam.
Zie pagina 47.

6 oktober 2005

Middagspecial Galerijgraven en kindergraven.
Alternatieve vormen van begraven?
Plaats: Jaarbeurs Utrecht.
Prijs: 350 euro per persoon exclusief BTW; LOB leden krijgen 50 euro korting.
Meer informatie: www.vermandestudiedagen.nl
Aanmelden: Vermande Studiedagen, Postbus 19503, 2500 CM Den Haag; per fax: 070-799 998 85; per e-mail: vermande.studiedagen@sdu.nl

Tot en met 31 december 2005

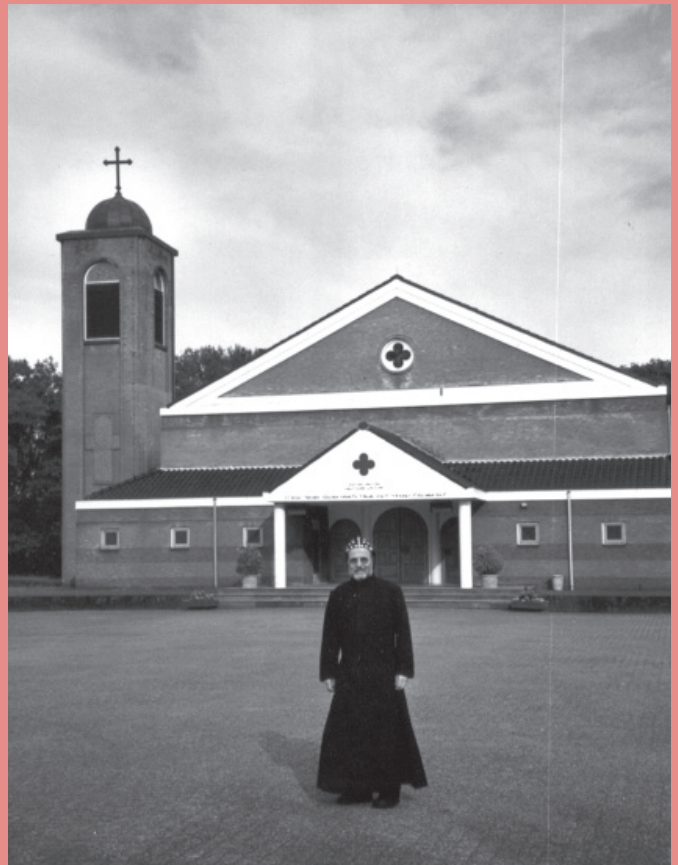
Tentoonstelling Levenslijnen. Van wieg tot graf in de 16de en 17de eeuw. Onder andere naar aanleiding van de familiegeschiedenis van de familie Aylva, zoals bijgehouden in de 17de eeuwse familiebijbel.
Plaats: Fries Museum Leeuwarden.
Turfmarkt 11, 8911 KB Leeuwarden
Telefoon: 058-2555500
E-mail: info@friesmuseum.nl

30 oktober en 2 november

Allerzielen Allicht. De doden niet verzwijgen, maar vieren om wat ze geweest zijn.
Beide dagen van 16.00-20.00 uur.
De Nieuwe Ooster, begraafplaats, crematorium en gedenkpark te Amsterdam.
Informatie: Ida van der Lee (kunstenaar en projectleider)
020-6683378 of 06-23026073 en idavanderlee@planet.nl

1 april 2006

Algemene ledenvergadering in De Akker te Hilversum. Na de koffietafel verzorgt Reint Wobbes een lezing getiteld 'De cultuur van leven en dood'.

Pater SaXt KakiHi voor de kathedraal van de Syrisch-orthodoxe gemeenschap, Glane